

Het jachtbedrijf met de stootvogel in Waalre en omgeving (16e -18e eeuw), deel 2

Jacques Bijnen

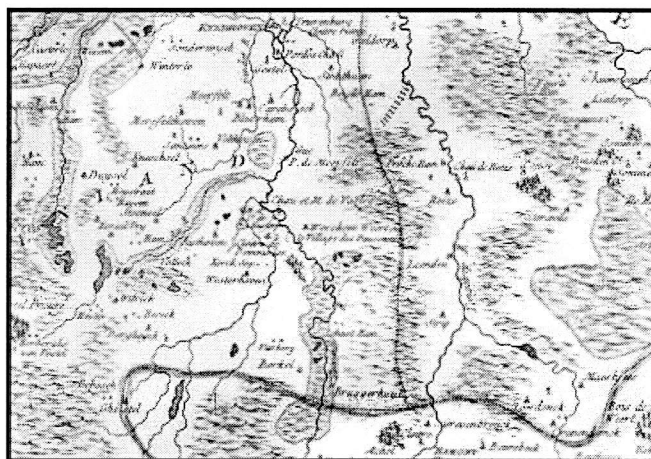
Dit artikel is integraal overgenomen uit de onlangs verschenen genealogie van de familie Bijnen. Vele leden van dit, vanaf het midden van de 15e eeuw, uit Waalre stammende geslacht beoefenden de valkerij in al haar vormen. Het onderwerp beoogt enig inzicht te geven in het ontstaan en de tradities van het jachtbedrijf met de stootvogel in Waalre en omgeving.

De vanggebieden

Het Kempisch gebied met zijn open heidevlakten, schaarse bebossing en horsen (=kreupelhout) lag in de trekroute van de valken. Daarbij gevoegd de talrijke jachten van de hoogadellijke personen met hun gevolg - in de streek rond het Belgische Arendonk-Turnhout - legden de grondslag voor de valkerij in deze contreien. De populariteit van het vederspel met de vogel en zijn prooi deed de vraag naar stootvogels toenemen. Het africhten en vangen van vogels voor jachten lag de inwoners op het lijf geschreven. Zo ontstond omstreeks de elfde eeuw een gespecialiseerde techniek van tam of zeeg maken en trainen van de vogels voor de vlucht. Ondernemende mannen wisten al snel de dringende vraag bij de vorstenhuizen, leenmannen, prinselijke hoven en graaflijke burchten naar getreinde jachtvogels om te zetten in klinkende munt. Het succes van hun arbeid deed hertog Hendrik I van Brabant omstreeks 1220 besluiten in Turnhout een jachthuis te stichten.

De streek Arendonk-Turnhout verwierf faam als centrum van de valkerij in de 13e -15e eeuw vanwege haar afgerichte vluchtvogels en haar mees-tervalkeniers. Men leverde de vogels op bestelling, klaar voor het jachtspel, aan de hoven vergezeld door de specialisten (de eigenlijke valkeniers) en hun helpers.

Vanwege het succes van de valkeniers uit Arendonk-Turnhout breidde het vangen en africhten van de jachtvogels zich uit over het hele gebied van Peel- en Kempenland. Het in de trekroute gelegen heidegebied rond Waalre-Valkenswaard-Leende kreeg steeds meer betekenis voor de

Detail van een kaart uit 1752; uitgestrekte heidevelten rondom Valkenswaard: Werckem, le village des fauconniers. (Sr. Robert Vaugondy, 1752)

vangst op vogels, met name op de slechtvalken: vogels die uitmunten door zeegbaarheid en jachtdrift.

Een niet onbelangrijke bijkomstigheid voor de valkerijontwikkeling van de streek Waalre-Valkenswaard-Leende was de splijting van het Kempisch gebied in Noord- en Zuid-Brabant in 1585, tengevolge van de oorlogen tussen Spanje en de Nederlanden. De gevolgen van deze 80-jarige oorlog waren desastreus voor Turnhout en omliggende streek. Na 1648 was het land voorgoed gespleten. De valkeniers uit de protestantse Nederlanden wisten zich in deze periode bij de Luthersgezinde Duitse adel te vestigen, waardoor het zwaartepunt van de levering van vogels en valkeniers verschoof naar de in de trekroute gelegen dorpen van de Noord-Brabantse Kempen. Uiteindelijk zou Valkenswaard als centrum voor de vangst en het africhten van jachtvogels over geheel Europa faam en naam krijgen.

Omstreeks de 16e eeuw nam ook de vraag naar krachtige en meerdere jaren inzetbare vogels toe. In het bijzonder waren de IJslandse valken - vooral de kostbare witte exemplaren (geervalken) - door hun superieur geachte kwaliteiten in trek. Geervalken nestelden op moeilijk toegankelijke plaatsen in de rotsen en op klippen in Scandinavië en op IJsland en Groenland. Merendeels werden zij gevangen met een net, maar ook het uithalen van een nest op een horst in de rotsen kwam veelvuldig voor. Verschillende inwoners in de Noord-Brabantse Kempen (o.a. Waalre) wisten concessies te verwerven om deze valken in de verafgelegen noordelijke landen (bijv. Denemarken) te vangen.

Witte geervalk, vermaard om zijn kracht en moed. Door zijn grootte, schoonheid en vedertooi als een hermelijnen mantel statussymbool voor vorsten

Vangen van de vogels

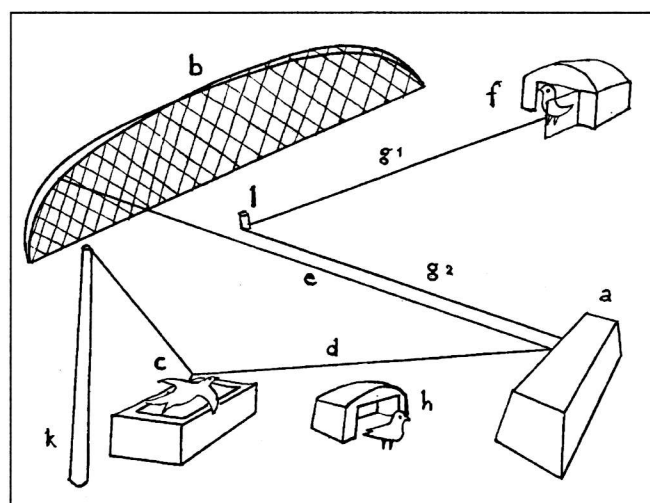
In de herfst, tijdens de periode van de jaarlijkse trek, werden in onze streek valken - doorgaans slechtvalken - onder de boognetten gevangen om ze daarna voor te bereiden op de vlucht.

Ook in het voorjaar - tussen Lichtmis, 2 februari

tot half mei - wanneer de vogels terugkeren naar hun broedgebieden in de noordelijke landen IJsland, Denemarken etc., werd er op valken 'gezet'. De vangplaatsen of leggen lagen voor de periode 1435-1470 verspreid over een groot Kempisch gebied, waarbij de plaatsen Ravels, Poppel, Baerle, Postel en Arendonk voor de Antwerpse Kempen en voor de Noord-Brabantse Kempen Lieshout, (Hooge)Loon, Bladel, Hilvarenbeek, Oirschot, Mierde, Hapert, Oostelbeers en Eersel werden genoemd. De onderlinge afstand tussen twee vangplaatsen mocht niet minder dan twee uur gaans zijn.

De vangwijze met het boognet voltrok zich als volgt:

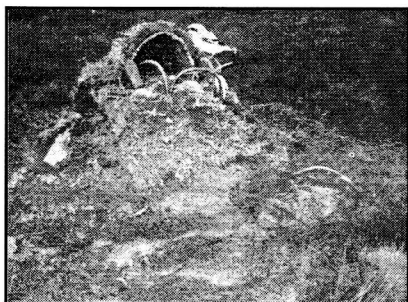
De vanger installeerde zich in een kleine plaggenhut (=tobhut) (a), doorgaans gelegen in de hei, op of tegen een stuifduin of heuveltje (vaak valkenhorst genoemd). Via een kijkopening had hij een goed zicht op het gehele vangstelsel. Het klapnet (b) kon d.m.v. het koord (e) met één ruk worden dichtgetrokken. Een ander koord (d) bediende een lokaas of loer (een nagebootste duif) (c); dit koord was met het andere eind aan een paal (k) bevestigd. Bij de tobhut was een met plaggen afgedekt kooitje (h) geplaatst met daarin een klapekster. Aan het derde koord (g1 en g2) was een levende prooiduif bevestigd, opgesloten in een hokje (f). De draad (g1,2) liep door een oog aan een paaltje (l), dat midden onder het boognet in de grond was geslagen. (zie afbeelding)

Reconstructie, gebaseerd op gegevens uit 1614.

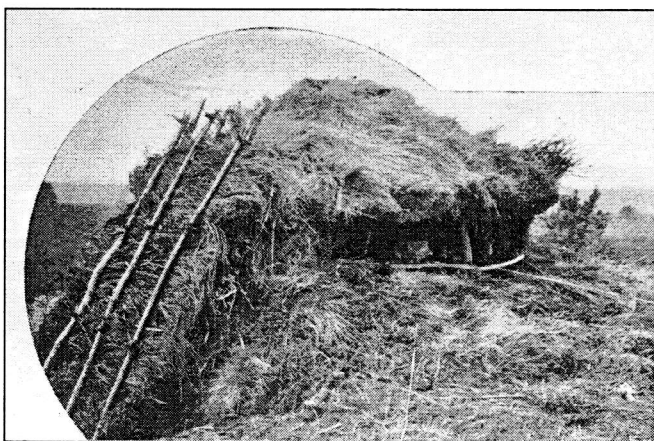

Wanneer een valk verscheen reageerde de klap-
ekster paniekerig, waardoor de vanger werd ge-
waarschuwd. De

*Klapekster als lokkende schild-
wacht voor zijn kooitje (foto
1992)*

aandacht van de
naderende valk
werd getrokken
door de lokduif te
bewegen via het
koord (d). Nader-
de de valk, dan
liet de vanger de
lokduif in het
gras vallen. Ver-
volgens werd het
duivenkotje

*Tobhut in de hei met valkenvanger op de uitkijk
(1909)*

opengetrokken en de duif probeerde weg te vlie-
gen. Dit lukte niet en de valk stortte zich op de
prooiduif, greep hem en liet niet meer los. Door
aan koord g2 te trekken kwam de valk met zijn
'prooi' onder het net terecht. De vanger klapte
het dicht en haalde snel de valk onbeschadigd
onder het net vandaan en voorzag hem van een
kapje. De vogel was gevangen en kon worden af-
gericht.

Vanzelfsprekend kende deze vangwijze aanpas-
singen en verbeteringen.

De vangplaatsen (leggen) bevonden zich op vast-
gestelde plekken in de hei en werden verpacht;
dit pachtrecht was familiebezit met erfrecht voor
de nakomelingen (mits voldaan werd aan het
pachtgeld).

De 'slegerpalen, pengels en put' mochten nooit
verwijderd worden, omdat het de kenmerken van
het privilege waren.

De jachtvogels

Het beschikken over een goede jachtvogel was
een dure aangelegenheid. Het vangen -vaak in
verafgelegen gebieden -, het geduldig africhten,
de voortdurende zorg, het voedsel en de verre,
langdurige reis naar de vorstenhoven waren fac-
toren, die een hoge prijs eisten. Ook de soort en
het uiterlijk van de vogel waren van belang. De
vogels, die in onze streek gevangen, getemd en
voor de jacht afgericht werden, behoren tot twee
verwante families: de valk- en de havikachtige.
Het woord valk is een verzamelnaam voor meer-
dere stootvogels van een geslacht, waartoe ook
de havik en de sperwer worden gerekend. De
valkachtige (van het geslacht *Falco*) worden ver-
tegenwoordigd door de giervalk, smelleken, bui-
zerd, torenvalk en blaaval; de havikachtige
(*accipiter*) alleen door de havik en sperwer. De
valkachtige is herkenbaar aan de getande boven-
bek en in de vlucht onderscheidt hij zich door
zijn scherpe puntige vleugeltoppen; de havik
en sperwer hebben kortere, ronde vleugels.
De prijs voor een slechtvalk lag in 1631 op 40
gulden; voor een witte geervalk lag de koopprijs
aanzienlijk hoger dan voor een edel rijpaard.
Voor dit laatste betaalde Maria van Hongarije
tussen 146 en 160 gulden, maar voor een mooie
witte geervalk moest zij in 1536 meer dan 200
gulden neertellen. Omstreeks het eerste kwart van de
15e eeuw had men een voorkeur voor de jacht met de
sperwer.

Tot de jachtvogels, die in de Kempenstreek het
meest gewild waren, behoorde de slechtvalk
(*Falco peregrinus*). Dit is een fiere vogel, bij
mensenmaat van flinke afmetingen, slank, ge-
spierd, met opmerkelijke grote tenen en uiterma-
te sterke klauwen. De vleugelslag meet 30 tot 37
cm. Hij draagt de naam 'koning der jachtvogels'
en geldt voor de vlucht als onovertroffen en hoe-
wel hij kleiner is dan de geervalk, moet deze in
de slechtvalk zijn meerdere erkennen. De hoge
hemel is zijn domein, hij heerst er oppermachtig.

De slechtvalk jaagt op alle wild, maar werd in de 17e eeuw meest afgestemd op reigers. Talloze generaties valkeniers hebben hem tot en met de dag van heden aanbeden. Een slechtvalk geeft nooit op, hij strijdt en houdt vol tot volkomen uitputting en overgave van de vangst.

Gebelde slechtvalk

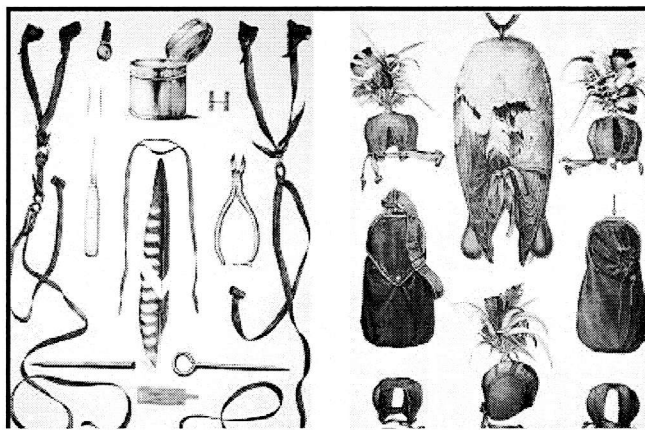
Attributen

Enkele attributen, die de valkenier gebruikte, waren:

De **huif**: een uit leer vervaardigd kapje, dat op de kop van de valk werd gezet om de vogels het zien onmogelijk te maken. De bedoeling van een kapje was om de vogel rustig te houden voor de africhting (en ook tijdens de jacht). De bovenzijde van de huif was doorgaans versierd met een toef van samengebonden veertjes.

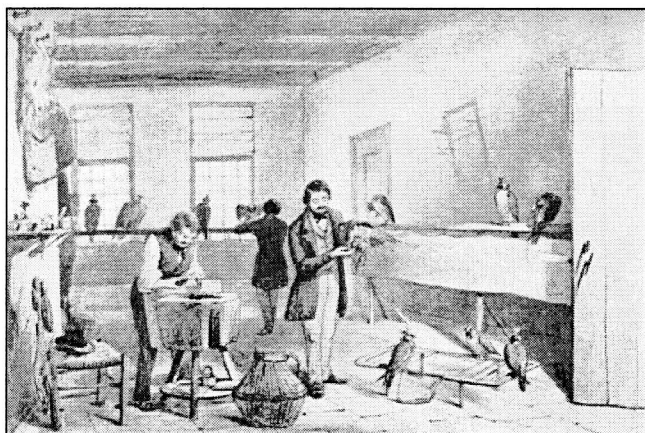
Aan de poten van de valk werden de schoenen of **werpriemen** bevestigd en deze nam men nimmer af. Werpriemen waren riempjes van leer circa 60 cm lang, waarmee de valkenier de vogel vasthield. Aan het einde hiervan bevestigde men met een 'draai' (=dubbele metalen ring in de vorm van een acht, beide ogen draaibaar verbonden om een pennetje) de **langveter**: een 1 meter lange

leren riem, die diende om de vogel aan zijn rek te binden of om hem vast te houden, wanneer hij op de hand gedragen werd. Aan de poten zaten schelklinkende metalen **bellen**, waardoor het mogelijk was de plaats van de vogel te bepalen. Als de vogel tijdens de jacht niet op de hand van de valkenier gedragen werd, zat hij op een zogenoemde **cagie**: een raam dat door de valkeniersknecht vervoerd werd door middel van schouderbanden.

Valkerijbenodigdheden

In het **valkhuys** of de valkenkamer werden de vogels verzorgd; daar zaten de vogels op een lat, door twee palen ondersteund. Een afhangend kleed zorgde ervoor dat de vogels bij het verliezen van hun evenwicht weer op de lat konden klauteren. De **valkenierstas** van laken of leer, waarin stevast een 'aasbus' (=doos of trommel) met stukjes vlees, reserveveren en reparatiegerei - om beschadigde slagpennen te repareren - zaten. **Handschoen** met kap, waarop de vogel gedragen werd, ter bescherming van hand en onderarm.

De valkeniers prepareren hun vogels in de valkenkamer

De eerste valkeniers uit Waalre

Er kan geen twijfel over bestaan dat de jacht met de vogel in de streek van de Noord-Brabantse Kempen al minstens sedert het begin van de dertiende eeuw bekend was.

De eerste spaarzame bronnen hierover (met namen en plaatsen in relatie tot het valkerijbedrijf) dateren echter pas uit omstreeks 1500. In 1487 komt in Eindhoven een huis 'den Vallick' genaamd, voor en in 1502 is er in Gemert sprake van een contract over een reis naar Denemarken om er valken te vangen.

Geleidelijk komen er in de 16e eeuw gegevens met namen van valkeniers uit het gebied van Peel- en Kempenland. De eerste namen van personen uit de streek Waalre-Valkenswaard-Leende, waarvan vast staat of waarvan gevoeglijk kan worden aangenomen dat zij op een of andere wijze actief waren in het vogelbedrijf, zijn te halen uit de vroegste (16e eeuw) bewaard gebleven (plaatselijke) archiefstukken.

Deze bronnen lichtten tevens een tipje op van de betrokkenheid bij de valkerij door verscheidene leden van het geslacht Bijnen; aanvankelijk werden zij genoemd met een patroniem en vanaf circa 1575 met de familienaam. In 1548 kocht Michiel Ghysbrecht (Bertel)meus - de kinderen van een broer van hem namen de familienaam Bijnen aan - een vogel voor levering elders; ook bezat hij zeer waarschijnlijk rechten in een vangplaats (legge) in Denemarken. Vervolgens ontmoetten we in 1572 de gebroeders Aert en Lauvreys met hun oom Jan (broer van hun vader en Michiel) betreffende een verklaring over door hen in Denemarken gevangen en opgesloten dieren (vogels). Genoemde Aert sloot in 1575 een akkoord om in Denemarken een legge (=vangplaats om valken te vangen), genaamd *Porop*, te mogen bereizen. Samen met twee andere broers, genaamd Henrick en Jasper, kocht Aert in 1601 een legge in Denemarken, genoemd *Aurop*. Voorts kochten Aert en Jasper samen met (neef) Meus (de zoon van hun intussen overleden broer Henrick) in 1614 de rechten en gereedschappen in een legge te Denemarken, genoemd *Poorop* (waarschijnlijk de legge van 1575, waarin Aert reeds rechten had verworven).

Genoemde Meus (=Bartholomeus Henrick Bijnen) bleek in de eerste helft van de 17e eeuw vangrechten te hebben gehad (titel van aankomst onbekend) over twee leggen te Denemarken, genaamd *Berbi* en *Hamur*, respectievelijk gelegen in Schoonen en Noordstranden.

Naast deze vangplaatsen in Noord-Europa had ook het heidegebied rond Waalre-Valkenswaard een grote betekenis als vanggebied voor voornamelijk slechtvalken.

De vier voornoemde gebroeders (Aert, Lauvreys, Jasper en Henrick), beschikten dus over rechten om in Denemarken valken te vangen om ze - na africhting voor het vluchtbedrijf - naar hun opdrachtgever te vervoeren.

De nazaten van deze broers troffen we veelvuldig aan in relatie tot de beoefening van de jacht met de valk. Het was niet ongebruikelijk dat de verbondenheid met het valkerijbedrijf in een lange traditie van vader-op-zoon werd doorgegeven. Kinderen van deze broers vestigden zich in de dorpen rond Waalre, waar zij met hun broodwinning in de valkerij tot bloei kwamen, bijvoorbeeld vier en vijf opeenvolgende generaties nakomelingen van twee zonen (Jan en Jacob) van Lauvreys, Henrick met vier geslachten en de mannelijke nakomelingen van Aert tot in vier vertakkingen (achter)kleinkinderen. Ook de continuïteit met het 'huis', waarvoor men werkte, was groot. Van de tak van Lauvreys en Henrick is bekend dat zij over een periode van meer dan honderd jaar in dienst waren van het vorstendom Brandenburg-Pruisen en de nakomelingen van Aert waren ruim een eeuw onafgebroken verbonden aan het keizerlijk hof te Laxenburg-Wenen. In Pruisische akten, die betrekking hebben op deze valkerijactiviteiten, werd de naam Bijnen geschreven als Bienen: in het Duits is dit gelijk aan Bijnen. In Oostenrijkse stukken werd de naam geschreven als Bunnan. Zoals we hiervoor reeds schetsten, bleef de streek Arendonk-Turnhout tot in de 17e eeuw het centrum van de Brabantse valkerij. We zagen de opkomst - in de eerste helft van de 16e eeuw - van de valkerij te Waalre en de verbintenis van Waalre en omliggende plaatsen met nazaten uit de familie Bijnen.

De periode van 'verschuiving' van de Antwerpse naar de Noord-Brabantse Kempen en een relatie tussen de valkeniers indertijd komt onder andere tot uiting door huwelijken onder valkeniersfamilies in deze contreien. Opvallend hierbij zijn een aantal huwelijken tussen zonen van de tak Bijnen te Eersel met dochters van bekende valkeniersgeslachten uit Arendonk, bijvoorbeeld zonen van Aert Bartholomeus Bijnen: Gijsbert huwde 1e met Anneken **Crols** en 2e in 1629 te Arendonk met Maeijken **Bleijs** (Bluijsen); zijn broer Hendrick huwde in 1636 met Anneken **Crollens** en in een latere generatie vonden we Dionysius Bijnen, die in 1695 te Arendonk huwde met Jenno **Denen** of De(e)ns en zijn broer Arnoldus huwde aldaar in 1692 met Anneken **Breijnarts** (Breynaerts).²⁾

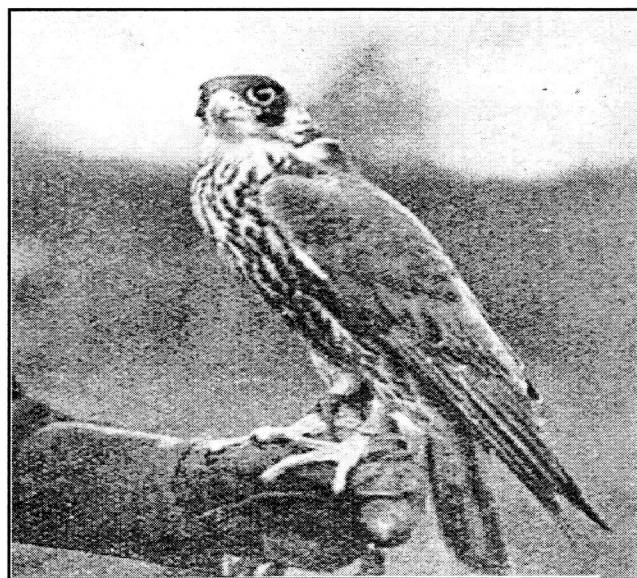
Ten dienste van het vluchtbedrijf (De stand van de valkeniers)

De mannen in onze streek, die zich toegedien aan het vangen en africhten van de stootvogels, werden al snel gevraagd hun diensten aan te wenden voor het verdere onderhoud van de dieren en het vergezellen van hun opdrachtgevers tijdens de jacht. De valkenjacht zelf was een elitaire en dus uitsluitend vorstelijke aangelegenheid. Er ontwikkelde zich een afzonderlijk beroep: een nieuwe klasse binnen de sociale context van de streek. De omgang met de adelstand in een verre en nieuwe omgeving tilde de valkeniers duidelijk uit boven de oude dorpsgenoten en door hun financiële welstand kwamen zij meer op hun eigen benen te staan. Zij hadden iets van de wereld gezien, mensenkennis opgedaan en maatschappelijke verhoudingen leren beoordelen. Het aanzien en de achting om hun persoonlijke hoedanigheden en welstand, die het loon was van hun werk, riep de valkeniers tot (bestuurlijke) functies binnen de plaatselijke samenleving.

Africhten en opleiden van de valk

De Kempenaars zijn eigenlijk altijd meer vangers en africhters dan beoefenaars van het 'jachtspel' geweest. Het zeeg (=tam, plooibaar) maken van een vogel, die reeds op een prooi heeft gevlogen, is vele malen moeilijker dan het 'africhten' van een uit het nest geroofde jong.

De gevangen vogel werd 4-5 dagen in volkomen duisternis gehouden (gehuifd) en gedurende die tijd door een en dezelfde persoon van aas voorzien, gestreeld en toegesproken. Hierna kon het africhten beginnen, waarbij het aas (= voedsel) een doorslaggevende rol vervulde. Het werd verstrekt als beloning om de vogel onder invloed te brengen van en vertrouwd te maken met de africhter. Eerst werd hem binnenshuis geleerd te vliegen op het aas, vervolgens op een nagemaakte vogel en daarna herhaalden deze oefeningen zich buiten, aanvankelijk aangeliend en tenslotte in vrije vlucht. Na verloop van een dag of vijf was de valk zeeg op de hand. Als beloning kreeg

Met de valk op de vuist

hij steeds een stuk levend of gedood wild; soms mocht hij zijn gevangen prooi behouden om te verslinden. Dit alles geschiedde volgens de natuurwet (om de af te richten vogel door een zachte behandeling en goede verzorging aan zijn verzorger te hechten). Het zal duidelijk zijn dat daarbij geduld, geduld en nog eens geduld moest worden opgebracht.

Literatuur:

Bijnen, J. 2003 Genealogie Bijnen: van Waelre's aerdt 566 pagina's ISBN 90-75783-11-6.

Wordt vervolgd, in de volgende uitgave van de Blauwe Klauwier.

